

Ярослав КРАВЧЕНКО

*кандидат мистецтвознавства,
професор кафедри історії і теорії мистецтва ЛНАМ*

МОНУМЕНТАЛЬНА ШЕВЧЕНКІАНА: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

***Анотація.** У контексті сучасних тенденцій художнього процесу розглядаються особливості увічнення пам'яті, історія формування образу та створення монументальних пам'ятників Тарасові Шевченку авторства українських скульпторів упродовж століття. Аналізуються позитивні та негативні аспекти цього процесу на прикладі меморіального комплексу в Каневі. Акцентовано увагу на нездійсненому проєкті творця українського монументалізму Михайла Бойчука. На прикладі творів кінця ХХ — початку ХХІ ст. зосереджено увагу на спробі подолання стереотипу “селянського революціонера-демократа” до образу національного інтелігента-романтика”.*

***Ключові слова:** увічнення пам'яті Кобзаря, монументальні пам'ятники, проєкт Михайла Бойчука, створення образу, подолання стереотипу.*

На виставці образотворчої Шевченкіани “І оживе добра слава, слава України” до 200-ліття від дня народження Поета в Національному музеї ім. митрополита Андрея Шептицького у Львові увагу глядачів привернув уперше за століття експонований проєкт нездійсненого пам'ятника Тарасові Шевченку авторства основоположника українського монументалізму ХХ ст. Михайла Бойчука. Цей нездійснений проєкт, власне, тема увічнення пам'яті образу Поета в монументальній пластичній наштотвхнула на ці роздуми та написання статті.

Нелегке життя випало на долю Т. Шевченка, двохсотлітній ювілей якого відзначаємо цього року. Складною була й доля багатьох пам'ятників, встановлених на його честь: їх забороняли та нищили російські жандарми й білогвардійські офіцери, австрійські чиновники та польські поліцаї, угорські шовіністи і німецькі фашисти. Не завжди лояльною до них була і радянська влада.

12 березня (за новим стилем) 1861 р. відбувся грандіозний

похорон — російський, український та польський прогресивний Петербург проводжав поета в останню путь. Поховали Т. Шевченка з лавровим вінком на чолі, у дубовій труні, встановленій у дощану скриню, вкриту ізсередини шаром свинцю. 58 днів прах поета пролежав на Смоленському кладовищі. Коли було отримано дозвіл на перепоховання в Україні, труну викопали, вклали в соснову домовину, обшитою свинцевими пластинами та обшитою залізними смугами та, вкривши червоною китайкою, на спеціальному возі перевезли на вокзал. Відтак, залізницею до Москви, далі — на возі поштовим трактом до Києва, й потім — пароплавом — до Канева. Тут, на вершині Чернечої гори, викопали могилу й вимурували склеп, у якому встановили домовину з прахом. Над могилою насипали високий курган і встановили дерев'яний, а потому чавунний орнаментований хрест. Аж через два місяці після смерті душа Тараса знайшла свій спочинок в Україні. А “суть живущі” почали домогатися права увічнення пам'яті національного Генія.

І найпершим відомим пам'ятником поету й художнику можна вважати невелике мармурове погруддя Т. Шевченка на округлій колоні-п'єдесталі, встановлене 1881 р. у колишньому Новопетровському укріпленні (нині форт Шевченка) на півострові Мангишлак. Пам'ятник проіснував до 1920 р., аж поки його не зруйнувала революційна кіннота невстановленого забарвлення.

1889 року в Харкові, з ініціативи Христини Алчевської, на газоні перед жіночою недільною гімназією, якою поетеса опікувалася, на невисокому постаменті було встановлено мармурове погруддя роботи скульптора В. Беклемішева, професора Петербурзької академії мистецтв (нині зберігається в Державному музеї Т.Г. Шевченка в Києві). Свого часу цей бюст іменували “нелегальним пам'ятником Кобзареві”, бо російський уряд усілякими методами перешкоджав проведенню конкурсів 1909–1913 рр. на створення та спорудження пам'ятника в Києві (скульптори Ф. Балавенський, М. Парацук, Г. Кузневич, М. Гаврилко та ін.), не дозволяючи збирання коштів на його виготовлення. А на могилі Тараса постійно чергували жандарми, у обов'язки яких входило “пресекаць сборища и вольнодумства” (рос.).

Але не лише російський царський режим старався витравити із сумління українського народу пам'ять про Кобзаря, а й пропольські урядовці "найяснішого австрійського цесаря" теж усілякими методами перешкоджали увічненню пам'яті "хлопського здрайці". На сторінках львівського москвофільського журналу "Зоря" за 1892 рік читаємо, що "українсько-руський нарід може без огляду на кордони звеличити свого геніяльного поета величавим пам'ятником", але коли 1899 р. представники української інтелігенції звернулися у Львівський магістрат за дозволом на встановлення перед будинком Наукового товариства ім. Т. Шевченка (нині Винниченка, 26) бронзового погруддя поета, авторства польського скульптора Ципріяна Гобебського в Парижі, який переслали до Львова, то польські пани-владці, які керували у магістраті, зустріли цю ініціативу вкрай вороже. Адже поряд, на пагорбі, стояв палац католицького архієпископа і пам'ятник "схизмату і гайдамаці" міг би зіпсувати спокій його преосвященству. Нині цей бюст експонується у Національному музеї Львова [1, 82].

А першим пам'ятником, першим матеріальним виявом пам'яті народної до великого поета в Галичині став монумент у вигляді білої колони, яку вирубали каменярі-гуцули на Сокольській скелі над Черемошем поблизу с. Тюдова наприкінці 80-х рр. ХІХ ст. На колоні вирізьблено полум'яні слова поета: "Схаменіться! / Будьте люди, бо лихо вам буде. / Розкуються незабаром заковані люди — / Настане суд..."

Ще однією з перших форм пам'яті стали так звані Шевченкові могили, які люди насипали на манір канівської до річниць поета. Як свідчить тогочасна українська преса, у с. Балинці на Станіславівщині, з ініціативи вчителя місцевої школи В. Барнича мешканці висипали високу могилу, назвавши її іменем поета. На відкритті меморіалу виступав Василь Стефаник. Таким чином було вшановано пам'ять Кобзаря і в селах Вовчиці та Горбачі Ширецького повіту. А в с. Добряни на Стрийщині досі шумлять могутніми кронами два дуби, посаджені селянами в столітні роковини народження Т. Шевченка.

1911 р. до створення проекту пам'ятника Поетові (ймовірно, для київського конкурсу) звернувся Михайло Бойчук, який

тоді працював над реставрацією творів іконопису в Національному музеї у Львові [2, 20]. У запасниках музею дивом збереглися два аркуші паперу (№ 2 і №3) під девізом “КРУГ” (?) [2, 28, іл. 32-33]. На першому (№ 2) представлено фасадну (чолову) сторону композиції — сидить задуманий, дещо сутулий, з довгими чумацькими вусами чоловік у цивільному одязі. Детальніше опрацьований триступінчастий постамент у стилі українського модерну, декорований керамічними пластами із сюжетними малюнками на шевченківську тематику — “Пастушок”, “В задумі” та “Увічнення пам’яті Кобзаря”, а також керамічними плитками з елементами плетінки та зооморфного орнаменту (лист № 3) княжого періоду Галичини. Подальші реставраційні роботи в церкві с. Лемеші на Чернігівщині, події інтернування до Арзамасу в часи Першої світової війни та переїзд революційного 1917 р. до Києва так і залишили нездійсненим цей проект у майстерні художника. Дбайливо збережені Ярославою Музикою, ці листи проекту разом з “Паке- том рисунків” 1945 р. передала художниця до Національного музею [3, 363; 4].

Першим портретним пам’ятником Шевченкові на Львівщині стало погруддя поета, встановлене на постаменті у вигляді пірамідальної скелі з чотирикутним цоколем, на якому вирізьблено розгорнену книгу. Спорудили його на кошти мешканців с. Лисиничі біля Львова 11 вересня 1911 р. Напис на постаменті свідчить, що це перший пам’ятник Шевченкові на західноукраїнських землях. Того самого року в с. Урич у гірській скелі фортеці Тустань була вмурована меморіальна дошка на честь поета.

Ще один пам’ятник Шевченкові було відкрито 28 вересня 1913 р. у Винниках під Львовом за проектом архітектора О. Лушпинського та невідомого скульптора з майстерні А. Яворського. У часи лихоліть Першої світової війни погруддя було пошкоджено. І лише 1923 р., наперекір польській шовіністичній владі, у Винниках був створений “запомоговий комітет”, який почав збір коштів на відновлення пам’ятника й клопотав перед Львівським повітовим староством про дозвіл на відкриття. Завдяки наполегливому старанню 1924 р. пам’ятник було

відновлено й встановлено нове погруддя роботи скульптора А. Коверка. Але дозвіл на урочисте відкриття було отримано лише 25 березня 1925 р.

У центральній Україні монументальні пам'ятники Шевченкові ведуть свою історію від кубо-конструктивістського пам'ятника в Ромнах, створеного за проектом скульптора І. Кавалерідзе 1918 р. Тимчасові пам'ятники — гіпсові погруддя було встановлено в Києві 1919 р. (скульптор Ф. Балавенський, зруйнували денікінські війська) та 1920 р. (скульптор Б. Кратко). Останній автор створив погруддя й для Харкова — 1921 р. Низку тимчасових пам'ятників-погрудь було встановлено в Одесі, Чернігові, Броварах та інших містах. Усі ці портрети продовжували лінію трактування образу поета-народника в дусі академічно-реалістичного спрямування, опираючись на портретні риси посмертної маски поета.

1925 р. І. Кавалерідзе виконав пам'ятник із залізобетону для Полтави, К. Терещенко із чавуну — для Канева (1923) та залізобетону для сіл Кирилівка (1929) і Моринці (1930). На превеликий жаль, ці пам'ятники було знищено з початком Другої світової війни.

У 1930-ті рр., коли в Україні лютував голодомор, коли тисячами щомісяця відсиляли у концтабори та кулаги інтелігенцію, коли розстрілювали митців “українського Відродження”, а горезвісного 1937-го знищення української інтелігенції досягло свого апогею, як насмішка над усім уцілілим народом — оголошення конкурсу на проект пам'ятника Шевченкові в Харкові, Києві та Каневі. Точну характеристику цієї події дає один з найбільших авторитетів, що стояв біля джерел комуністичного тоталітарного режиму — Лейба Бронштейн (Троцький): “Сталінська бюрократія зводить пам'ятники Шевченкові, але задля того, щоби міцніше придушити цим пам'ятником український народ і змусити його мовою Кобзаря складати славу кремлівській кліці гвалтівників” [5, 123].

І, відповідно, переміг на цьому конкурсі не проект українських мистців, а три варіанти проекту “інтернаціональних” авторів — скульптора М. Манізера та архітекторів Й. Лангбарда й Є. Левінсона. Якщо монументи в Харкові (1935) та Києві

(1939) відповідали канонам героїзованого “революційного монументалізму” тоталітарної доби, то композиція на Чернечій горі стала символом радянського блюзнірства. Ось як трактує її київський архітектор-дослідник В. Вечерський: “За давнім українським звичаєм над місцем вічного спочинку видатних людей насипали високу могилу й ставили хреста — дубового чи камінного. При цьому ніколи не передбачалося можливості зійти на саму могилу, топтатися по ній — бо це — гріх!” [5, 122].

З точки зору української національної культури, абсурдність архітектурно-художнього вирішення могили Т. Шевченка в Каневі полягає ось у чому: могила перетворена на рекреаційний атракціон — оглядовий майданчик; замість традиційного хреста на могилі православного християнина Шевченка, який ніколи не зрікався своєї віри, поставлено химерний постамент — щось середнє між традиційною юдейською поховальною стелою і модернізованим єгипетським обеліском. Така архітектурно-пластична форма не характерна для України та слов'ян взагалі, навпаки, обеліск — це усталений тисячоліттями атрибут (як і червоний граніт, яким облицьовано пам'ятник) багатьох східних деспотій, від Єгипту й Персії до елліністичних сатрапій Близького Сходу; обеліск увінчує на великій висоті маленька людська фігурка, непропорційна щодо постаменту, що перетворює образ поета на такого собі поганського божка, вознесеного над людською юрбою для поклонів, офір, куріння фиміаму [6, 10].

Манізерські пам'ятники завершують монументальну шевченкіану довоєнного періоду.

У післявоєнний час українські скульптори М. Вронський і О. Олійник створили бронзові монументальні постаті Кобзаря для Палермо (1951) у Канаді та Донецька (1954), а І. Зноба з чавуну — для Дніпропетровська (1959).

На період “холодної війни” протистояння Хрущова-Ейзенхауера припадають ювілейні шевченківські 1961-й та 1964 роки, коли образ поета набув рис політичного перегону “хто кого”. До століття з дня смерті Т. Шевченка бронзові погруддя було встановлено в Вінніпезі та Торонто (Канада).

У Москві три українські скульптори М. Грицюк, Ю. Синь-

кевич, А. Фуженко терміново зводять грандіозний чотирнадцятиметровий монумент — гранітна брила й бронзова постать з хрестоматійною головою Т. Шевченка. Уряд Хрущова дійсно “догнав і перегнав Америку”, відкривши московський пам’ятник 10 червня 1964 р. — на 17 днів швидше, ніж американці.

У Вашингтоні “українські буржуазні націоналісти” — скульптор Леонід Молодожанин (Лео Мол) і архітектор Радослав Жук створили чи не найцікавіший образ поета, відійшовши від стереотипу “селянського революціонера-демократа” до “національного інтелігента-романтика”, яким зобразив себе сам Т. Шевченко в автопортретах, створивши образ поета, який у свої 26-30 років написав поеми “Гайдамаки”, “Невольник”, “Великий льох”, поезії “Розрита могила”, “Чигирине, Чигирине”, “Сон”, та й урешті-решт “Заповіт”. На відкритті Дуайт Ейзенхауер високо оцінив цей пам’ятник, “що дає моральну силу боротися проти тиранів” [7]. А “Шевченківський словник”, виданий у Києві 1978 р., про авторів цього пам’ятника навіть не згадав [8, 80]. Наступними у творчості Леоніда Молодожанина стали монументи у Буенос-Айресі (1971), Прудеантополісі (1989), Санкт-Петербурзі (1993). Важливо зазначити, що останній був подарований автором місту 1993 р., однак встановлений лишень 2000 р. [9, 729].

На превеликий жаль наступні пам’ятники Шевченкові, створені за останні десятиліття в Україні, більшою чи меншою мірою повторюють традиційні схеми усталеного трактування образу “бунтаря-страдника постсолдатського періоду”, а про львівський, якого “так давно очікував галицький П’ємонт”, і говорити не доводиться, вирізняються хіба що майстерністю виконання.

Уже в ХХІ ст. було створено й встановлено низку неординарних творів пластичної Шевченкіани — Варшава (А. Куц, 2002), Мінськ (В. Липовка, 2002), Сиракузи (Сікак’юз) (Б. Декстер, 2005), Будапешт (І. Микитюк, 2007), Пекін (Юань Сікунь, 2008), Баку (І. Гречаник, 2008), Софія (І. Гречаник, 2009), Копенгаген (С. Богуславський, 2010), Оттава (Лео Мол, 2011).

Однак за всі роки української незалежності таки не створили ще українські мистці національний символ Поета, як і

державні мужі-політики — національний символ Президента.

Воістину, як у Кобзаря: “Коли діждемось Вашінгтона / З новим і праведним законом? / А діждемось таки колись!”.

1. Львівський державний музей українського мистецтва / Автор передм. та упоряд. Я. Нановський. — К.: Мистецтво, 1962. — XXII с., 105 іл. 2. Михайло Бойчук. Альбом-каталог збережених творів / Керівник проекту Т. Лозинський. Автор вступн. статті Я. Кравченко. Упорядн. Каталогу В. Сусак. — Львів-Київ: Оранта-Друк, 2010. — 124 с., 77 іл., XXIII репр. 3. Кравченко Я. Ярослава Музика у творчій долі Михайла Бойчука: нововиявлені малюнки львівського періоду / Вісник ЛНАМ. Вип. 21. — Львів: ЛНАМ, 2010. — С. 361-366. 4. У період тотальної чистки радянськими партійними органами музейних колекцій усі твори із встановленим авторством М. Бойчука, що надійшли до НМЛ до 1952 р., були вилучені до спецфонду і знищені. Див.: Посацька Д. Михайло Бойчук і Національний музей у Львові / Альбом-каталог збережених творів. — С. 20; Каталог втрачених експонатів Національного музею у Львові / автори-упорядники В. Арофікін, Д. Посацька. — Київ-Львів: РВА Тріумф, 1996. Правдоподібно така ж доля спіткала й перший аркуш (№ 1) проекту пам'ятника Т. Шевченку. 5. Вечерський В. Кому поставлено пам'ятника на Чернечій горі в Каневі? // Пам'ятки України. — 1993. — № 1-6. — С. 122-123. 6. Кравченко Я. Історія монументів Кобзареві // День. — 2013. — № 159-160. — С. 10. 7. Степовик Д. Лео Мол. — К.: Мистецтво, 1995. — 222 с. 8. Шевченківський словник. У 2. Т. 2. / За ред. Є. Кирилюка. — К.: УРЕ, 1978. — С. 78-80. 9. Кравченко Я. Останньою визнала талант Лео Мола його батьківщина — Україна // Народознавчі зошити. — 1998. — № 6. — С. 727-729.

Annotation

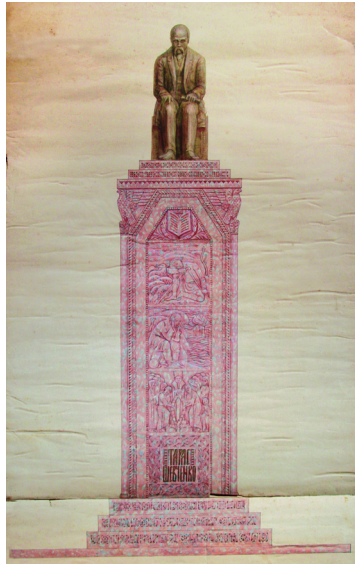
Yaroslav Kravchenko. Monument of T. Shevchenko: history and present time. In the context of present time tendencies of the artistic process peculiarities of immortalization the memory, history of forming the image and creating monuments of Taras Shevchenko created by Ukrainian sculptors during the century are review. Positive and negative aspects of this process at the example of the memorial complex in Kaniv are analyzed. Attention is accented on project of the creator of the Ukrainian monumental art Mykhaylo Boychuk that wasn't realized. Analyzing art pieces of the end of the XX-th — the beginning of the XXI-st centuries it was made an attempt to overcome the stereotype image of T. Shevchenko as “a peasant revolutionary democrat” and to form image of the national romantic intellectualist.

Key words: immortalization the memory of Kobzar, monumental sculpture, project of Mykhaylo Boychuk, creation of the image, overcoming the stereotype.

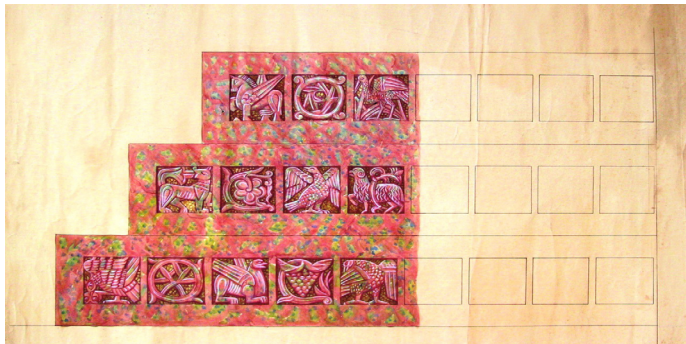
Аннотація

Ярослав Кравченко. Монуменральная шевченкиана: история и современность. В контексте современных тенденций художественного процесса рассматриваются особенности увековечения памяти, история формирования образа и создания монументальных памятников Тарасу Шевченко украинскими скульпторами на протяжении столетия. Анализируются позитивные и негативные аспекты этого процесса на примере мемориального комплекса в Каневе. Акцентировано внимание на неосуществленном проекте создателя украинского монументального искусства Михайла Бойчука. На примере работ конца XX – начала XXI вв. сосредоточено внимание на попытке преодоления образного стереотипа “крестьянского революционера-демократа” и перехода к образу “национального интеллигента-романтика”.

Ключевые слова: увековечение памяти Кобзаря, монументальные памятники, проект Михайла Бойчука, создание образа, преодоление стереотипа.

Проект пам'ятника Тарасу Шевченку.
П., туш, акварель. 118х62,5. Поч. 1910-х рр.

Фрагмент декору долішніх сходів.

М. Бойчук